

الله
الرحمن الرحيم

١٠٤٧٧

دانشگاه قم

دانشکده حقوق

پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی

عنوان

رویکرد حقوق کیفری ایران

در قبال حمایت از اراضی ملی و کشاورزی

استاد راهنما:

آقای دکتر ابوالفتح خالقی

استاد مشاور:

آقای دکتر عادل ساریخانی

نگارنده:

عباسعلی دانایی‌صفت

بهار ۸۶

۱۲ / ۱۰ / ۱۳۸۶

۱۰۴۸۶۶

تقدیر و تشکر:

قبلاً بر خودم فرض می‌دانم که از اساتید محترمی که در این تحقیق مرا راهنمایی و یاری کرده‌اند علی‌الخصوص استاد راهنما جناب آقای دکتر ابوالفتح خالقی و استاد مشاور جناب آقای دکتر عادل ساریخانی، کمال تشکر را داشته باشم.

چکیده

از آنجایی که حراست و حفاظت از منابع ملی و کشاورزی امری حیاتی می‌باشد لذا حاکمیت و آحاد مردم تکلیف دارند در حفظ و نگهداری این ثروت ملی کوشا باشند. کوتاهی در این امر می‌تواند لطمات جبران‌ناپذیری به منابع ملی وارد سازد همانطور که در حال حاضر منابع مذکور در حال تخریب بوده و مورد بهره‌برداری غیر اصولی قرار می‌گیرد، پس شایسته است که پیرامون این ثروت ملی، تحقیق و بررسی بیشتری صورت گیرد تا موانع و مشکلات موجود شناسایی و راهکارهای مناسب جهت برطرف کردن آنها بدست آید. اراضی ملی و کشاورزی که به عنوان جزئی از ثروت‌های ملی قلمداد می‌شود به نمایندگی از افراد جامعه در اختیار دولت قرار دارد که حمایت و حفاظت از آنها تکلیف قانونی دولت می‌باشد لذا نیازمند توجه خاصی می‌باشد. به همین جهت ضرورت دارد تحقیق جامعی در ارتباط با چگونگی حفاظت و نگهداری از این دسته از ثروت‌ها صورت گیرد. اما آنچه که مهم است عدم وجود سیاست کیفی بازدارنده در حیطه اراضی ملی و کشاورزی می‌باشد که به نوبه خود باعث شده است موقعیت حمایتی این ذخائر ارزشمند در معرض خطر جدی قرار گیرد و بنابراین ضروری است به منظور حفظ این میراث عظیم برای آیندگان راهکارهای عملی و اجرایی لازم و کافی در اولویت کاری دولت قرار گرفته و تمهیدات مناسب حقوقی اندیشیده شود چون اولاً: قوانین فعلی به اندازه کافی تمامی تعرضات به اراضی ملی و کشاورزی را پوشش نمی‌دهد ثانیاً: در عمل معلوم شده قوانین یاد شده از کارآمدی لازم برخوردار نیستند. در این پایان‌نامه سعی شده حول محور مشکلات مربوط به تغییر غیر مجاز کاربری اراضی کشاورزی، تخریب و تصرف عدوانی اراضی ملی مذاقه و بحث شود و علل تخریب و از بین بردن یا به بیان دیگر سلب قابلیت اصلی اراضی موصوف مطالعه و در نهایت راهکارهایی برای مقابله با اینگونه تعرضات به منابع ملی ارائه گردد.

کلید واژگان: اراضی ملی، تصرف عدوانی، تخریب و تغییر کاربری اراضی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱.....	مقدمه.....
۱.....	الف) بیان مسأله.....
۲.....	ب) پرسش‌های اصلی.....
۲.....	ج) فرضیات تحقیق.....
۲.....	د) اهداف تحقیق.....
۳.....	ه) پیشینه تحقیق.....
۴.....	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۵.....	بخش اول: واژه‌شناسی و مفاهیم.....
۵.....	مبحث اول: مفاهیم لغوی.....
۵.....	گفتار اول: مفهوم لغوی انواع مختلف اراضی.....
۵.....	بند اول: مفهوم اراضی.....
۶.....	بند دوم: انواع اراضی.....
۶.....	۱- اراضی ملی.....
۶.....	۲- اراضی کشاورزی.....
۶.....	۱-۲) باغات.....
۶.....	۲-۲) مزارع.....
۶.....	۲-۳) قلمستان.....
۶.....	۳- اراضی بایر.....
۷.....	۴- اراضی دایر.....
۷.....	۵- اراضی خالصه.....
۷.....	۶- اراضی مستحدثه.....
۷.....	۷- اراضی مرتع.....
۷.....	۸- اراضی جنگلی.....
۷.....	۹- اراضی بیشه‌ای.....
۸.....	گفتار دوم: انفال.....
۸.....	بند اول: مفهوم لغوی انفال.....
۸.....	بند دوم: مفهوم حقوقی انفال.....
۱۰.....	بند سوم: مصادیق انفال.....

۱۲	مبحث دوم: مفاهیم اصطلاحی.....
۱۲	گفتار اول: مفهوم اراضی ملی و ماهیت آن.....
۱۳	گفتار دوم: مصادیق اراضی ملی و تعاریف آنها.....
۱۴	بند اول: اراضی موات.....
۱۴	الف) تعریف فقهی.....
۱۶	ب) تعریف قانونی.....
۱۸	بند دوم: اراضی بایر.....
۱۸	الف) تعریف فقهی.....
۱۹	ب) تعریف قانونی.....
۲۱	بند سوم: اراضی دایر.....
۲۲	بند چهارم: جنگلها.....
۲۲	الف) جنگل یا بیشه.....
۲۳	ب) جنگل تکامل یافته.....
۲۳	بند پنجم: مراتع.....
۲۴	الف) مرتع مشجر.....
۲۴	ب) مرتع غیر مشجر.....
۲۵	بند ششم: اراضی خالصه.....
۲۶	بند هفتم: اراضی مستحدثه و ساحلی.....
۲۷	بند هشتم: اراضی مجهول المالك.....
۲۸	گفتار سوم: احیاء اراضی و تعریف آن.....
۳۰	بخش دوم: پیشینه تاریخی و تقنینی مالکیت اراضی ملی و کشاورزی.....
۳۰	مبحث اول: مالکیت اراضی در ایران.....
۳۰	گفتار اول: از آغاز مشروطیت تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی.....
۳۳	گفتار دوم: پس از پیروزی انقلاب اسلامی.....
۳۵	مبحث دوم: پیشینه تقنینی (سیر تحول قوانین مربوط به اراضی ملی و کشاورزی).....
۳۵	گفتار اول: تحولات قبل از انقلاب.....
۳۶	بند اول: توسعه وظایف و تحول در حافظت و بهره‌برداری.....
	بند دوم: تمرکز کلیه منابع طبیعی در یک مدیریت و آزمایش وحدت مدیریت و حاکمیت دولت.....
۳۷	حاکمیت دولت.....
۳۸	بند سوم: انحلال وزارت منابع طبیعی و تشکیل سازمان جنگلها و مرات.....
۳۹	گفتار دوم: تحولات پس از انقلاب.....
۳۹	بند اول: از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۹.....
۴۱	بند دوم: از سال ۱۳۶۹ تا مقطع کنونی.....
۴۵	فصل دوم: حمایت کیفری از اراضی ملی و کشاورزی.....

۴۶	بخش اول: شناسایی اراضی ملی و کشاورزی و قوانین حاکم بر آنها
۴۶	مبحث اول: شناسایی و تشخیص اراضی
۴۶	گفتار اول: شناسایی بر اساس قانون ملی شدن جنگلهای کشور و آئین نامه اجرائی آن
۴۷	بند اول: آئین نامه اجرائی قانون
۴۸	بند دوم: مستثنیات قانون
۵۰	گفتار دوم: شناسایی بر اساس قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها و مراتع کشور
۵۰	بند اول: ماده ۵۶ قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها و مراتع کشور
۵۲	بند دوم: تحولات قانونی ماده ۵۶
۵۵	مبحث دوم: قوانین حاکم بر اراضی ملی و کشاورزی
۵۵	گفتار اول: اراضی قابل تقسیم
۵۶	گفتار دوم: مقررات مربوط به تقسیم و تحویل اراضی
۵۹	بخش دوم: جرائم علیه اراضی ملی و کشاورزی
۵۹	مبحث اول: تصرف عدوانی اراضی ملی و کشاورزی
۵۹	گفتار اول: ارکان تشکیل دهنده جرم
۵۹	بند اول: رکن قانونی
۶۴	بند دوم: رکن مادی
۶۵	الف) موضوع جرم
۶۶	ب) رفتار مجرمانه
۶۷	ج) شرایط تحقق جرم
۶۷	۱- تصرف قبل از ملی شدن اراضی
۶۸	۲- تصرف در زمان تشخیص اراضی ملی
۶۸	د) خصوصیات جرم
۶۸	۱- مستمر بودن جرم
۷۰	۲- ساده بودن جرم
۷۰	۳- قابل گذشت بودن
۷۱	ه) وسیله جرم
۷۱	و) نتیجه حاصله
۷۳	بند سوم: رکن معنوی
۷۳	الف) قصد مجرمانه
۷۳	ب) سوءنیت
۷۳	۱- عام
۷۵	۲- خاص
۷۵	ج) انگیزه
۷۶	د) علم و اشتباه

- گفتار دوم: شروع به جرم در تصرف عدوانی اراضی ملی. ۷۷.....
- گفتار سوم: مجازات جرم تصرف عدوانی اراضی ملی. ۷۸.....
- بند اول: مجازات اصلی. ۷۸.....
- الف) مجازات سالب آزادی (حبس). ۷۸.....
- ب) مجازات مالی (جریمه نقدی). ۷۹.....
- ج) مجازات بدنی (شلاق). ۷۹.....
- بند دوم: اقدامات تأمینی. ۸۰.....
- الف) پرداخت ضرر و زیان ناشی از جرم. ۸۰.....
- ب) رفع تصرف عدوانی. ۸۱.....
- بند سوم: مجازات تبعی و تکمیلی (تتمیمی). ۸۱.....
- مبحث دوم: تخریب اراضی ملی. ۸۳.....
- گفتار اول: ارکان تشکیل دهنده جرم. ۸۳.....
- بند اول: رکن قانونی. ۸۳.....
- بند دوم: رکن مادی. ۸۶.....
- الف) موضوع جرم. ۸۶.....
- ب) رفتار مجرمانه. ۸۷.....
- ج) خصوصیات جرم. ۸۸.....
- ۱- آنی بودن جرم. ۸۸.....
- ۲- ساده بودن جرم. ۸۸.....
- د) وسیله جرم. ۸۹.....
- ه) نتیجه حاصله. ۹۲.....
- بند سوم: رکن معنوی. ۹۴.....
- الف) قصد مجرمانه. ۹۴.....
- ب) سوءنیت. ۹۴.....
- ۱- عام. ۹۴.....
- ۲- خاص. ۹۵.....
- ج) انگیزه. ۹۵.....
- د) علم و اشتباه. ۹۵.....
- گفتار دوم: شروع به جرم تخریب اراضی ملی. ۹۶.....
- گفتار سوم: مجازات جرم تخریب اراضی ملی. ۹۶.....
- بند اول: مجازات اصلی. ۹۶.....
- الف) مجازات سالب آزادی (حبس). ۹۶.....
- ب) مجازات مالی (جریمه یا جزای نقدی). ۹۸.....
- ج) - مجازات بدنی (شلاق). ۹۹.....

- بند دوم: اقدامات تأمینی. ۹۹.....
- الف) جبران ضرر و زیان ناشی از جرم. ۹۹.....
- ب) ضبط اشیاء و وسایل مورد استفاده در جرم. ۱۰۰.....
- بند سوم: مجازات تبعی و تکمیلی (تتمیمی). ۱۰۱.....
- مبحث سوم: تغییر کاربری اراضی کشاورزی و باغی. ۱۰۲.....
- گفتار اول: ارکان تشکیل دهنده جرم. ۱۰۴.....
- بند اول: رکن قانونی. ۱۰۴.....
- بند دوم: رکن مادی. ۱۰۶.....
- الف) موضوع جرم. ۱۰۶.....
- ب) رفتار مجرمانه. ۱۰۷.....
- ج) وسیله جرم. ۱۰۸.....
- د) شرایط تحقق جرم. ۱۰۹.....
- ۱- تحقق جرم منوط به زراعی و باغ بودن اراضی است. ۱۰۹.....
- ۲- اراضی موضوع قانون باید محدود و مشخص باشند. ۱۱۱.....
- ۳- ضرورتی برای تغییر کاربری وجود نداشته باشد. ۱۱۵.....
- ۴- تغییر کاربری نباید به منظور سکونت شخص مالک باشد. ۱۱۷.....
- ۵- تغییر کاربری از جمله موارد استثنایی نباشد. ۱۲۰.....
- هـ) خصوصیات جرم. ۱۲۲.....
- ۱- آنی بودن جرم. ۱۲۲.....
- ۲- غیر قابل گذشت بودن جرم. ۱۲۳.....
- و) نتیجه حاصله. ۱۲۴.....
- بند سوم: رکن معنوی. ۱۲۵.....
- الف) قصد مجرمانه. ۱۲۵.....
- ب) سوءنیت. ۱۲۶.....
- ۱- عام. ۱۲۶.....
- ۲- خاص. ۱۲۶.....
- ج) انگیزه. ۱۲۷.....
- د) علم و اشتباه. ۱۲۷.....
- گفتار دوم: شروع به جرم تغییر غیر مجاز کاربری اراضی کشاورزی و باغی. ۱۲۷.....
- گفتار سوم: مجازات جرم تغییر کاربری اراضی کشاورزی و باغی. ۱۲۸.....
- بند اول: مجازات اصلی. ۱۲۸.....
- ۱- مجازات مالی (جریمه یا جزای نقدی). ۱۲۸.....
- ۱-۱- مجازات مالی برای مالکین یا متصرفین متخ. ۱۲۸.....
- ۱-۲- مجازات مالی برای مأمورین متخلف. ۱۳۰.....

۱۳۱.....	۲- مجازات سالب آزادی (حبس)
۱۳۲.....	بند دوم: اقدامات تأمینی.....
۱۳۲.....	۱- قلع و قمع بناء.....
۱۳۳.....	۲- محرومیت شغلی.....
۱۳۳.....	بند سوم: مجازات تبعی و تکمیلی (تتمیمی).....
۱۳۴.....	بررسی ایرادات و اشکالات موضوع ماده ۱۰ قانون اصلاحی.....
۱۳۷.....	نتیجه گیری.....
۱۴۲.....	پیشنهادها.....
۱۴۴.....	ضمائم.....
۱۴۸.....	فهرست منابع.....

مقدمه

الف) بیان مسئله

ایران کشوری است با عرصه‌های گسترده و فراوان ملی و کشاورزی که به لحاظ وابستگی حیات جامعه به آنها عملاً اهمیت فوق‌العاده‌ای پیدا کرده است. اراضی ملی و کشاورزی از جمله ارزشمندترین سرمایه‌های هر کشور به حساب می‌آید که ضرورت حمایت و حراست از آن اجتناب ناپذیر است. امروزه رشد شهرها، افزایش جمعیت، تنوع نیازها و کاربرد گوناگون اراضی موصوف باعث گردیده میل افراد در بهره‌برداری و استفاده از این ثروت بیشتر شود. بدیهی است که عرصه‌های کشاورزی و ملی به دلیل محدود و تجدیدناپذیر بودن در آینده با بهره‌برداری غیراصولی در معرض خطر جدی قرار خواهند داشت. در حال حاضر اشخاص فرصت طلب تلاش می‌کنند تا با تخریب، تصرف غیرقانونی و تغییر کاربری این نوع اراضی نیازهای خود را که بعضاً مشروعیت ندارد برطرف کرده و عملاً زمینه و موجبات تعرض به منابع عمومی حال و آینده بشر را فراهم می‌کنند. شایسته است قانون‌گذار تدابیری را بکار گیرد که از یک سو نیازهای واقعی جامعه و افراد را به زمین به طور اصولی برطرف نماید و از سویی دیگر موانع جدی و کارآمدی را سر راه امیال زمین‌خواری و تصرف اراضی به انحاء مختلف بوجود آورد. چون اراضی ملی بطور مطلق متعلق به تمام ابناء بشر می‌باشد و اراضی کشاورزی با توجه به خصوصیت، قابلیت و اهمیت استراتژیک غذا در زندگی انسان هرچند در تملک و تصرف مالکین قرار دارند و مالکیت مشروع هم مورد حمایت قانون است اما در واقع سرمایه ملی محسوب می‌گردند که مالکین فقط می‌توانند با رعایت ضوابط از آنها منتفع و بهره‌برداری اصولی نمایند. بنابراین لازم است در این زمینه قوانین و مقرراتی وضع گردد که جهات صحیح استفاده از اراضی مذکور را تبیین و مانع تغییر کاربری، تصرف و تخریب آنها شود. در این پایان‌نامه سعی می‌شود قوانین و مقررات موضوعه جاری، رویکرد قانون‌گذار در تصویب آنها، موانع و مشکلات موجود و در نهایت راهکارهای مناسب رفع معضلات و مشکلات مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

ب) پرسش‌های اصلی

در این تحقیق سعی شده ضمن بررسی تفصیلی مشکلات و موانع موجود این سؤالات مورد مطالعه و جستجو قرار گیرد.

- ۱- آیا سیاست کیفری و تقنینی لازم برای مقابله با تعرض به اراضی ملی و کشاورزی (تصرف عدوانی، تخریب و تغییر غیر مجاز کاربری) وضع شده است؟
- ۲- آیا مقررات حقوق کیفری ایران از تعرض به (تصرف عدوانی، تخریب و تغییر غیر مجاز کاربری) اراضی ملی و کشاورزی به نحو شایسته و مناسب پیشگیری می‌کند؟

ج) فرضیات تحقیق

- ۱- سیاست کیفری تقنینی لازم و کافی برای مقابله با افرادی که به اراضی ملی و کشاورزی تعرض می‌نمایند و سعی در حیف و میل کردن آن اراضی و پیاده کردن امیال نامشروع خود دارند وضع نشده است.
- ۲- مقررات کیفری موضوعه به اندازه کافی و به نحو شایسته از تعرض به اراضی ملی و کشاورزی پیشگیری نمی‌کند به عبارت دیگر مقررات فعلی جوابگوی نیازهای روز و بازدارنده نبوده‌اند.

د) اهداف تحقیق

- در انجام این تحقیق اهداف گوناگون و متنوعی مد نظر می‌باشد که بطور خلاصه می‌توان اهداف ذیل را بر شمرد:
- ۱- فراهم کردن زمینه‌های مطالعاتی برای دانشجویان، پژوهشگران، دادگاه‌ها و دستگاه‌هایی که به نحوی با اراضی ملی و کشاورزی سر و کار دارند بیشتر فراهم گردد.
 - ۲- ارائه راهکارهای مناسب برای قانون‌گذاری و تصویب قوانین جامع و مانع در جهت حمایت و حفاظت از ثروت‌های ارزشمند ملی یعنی اراضی ملی و کشاورزی.

ه) پیشینه تحقیق

در خصوص اراضی کشاورزی بطور کلی تا کنون هیچگونه تحقیق و مطالعه‌ای در ایران صورت نگرفته است تحقیق حاضر از این نظر مطلب تازه و جدیدی است که در آن سعی شده حتی‌المقدور همه جوانب امر و رویکرد حقوق کیفری راجع به چگونگی حفاظت و حمایت از این نوع اراضی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد. اما راجع به اراضی ملی فقط در زمینه تصرف عدوانی آن اراضی قبلاً مطالعاتی شده است. آنچه که مورد توجه این تحقیق است فراتر از تصرف عدوانی می‌باشد.

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

بخش اول:

واژه‌شناسی و مفاهیم

حمایت کیفی از اراضی ملی و کشاورزی مستلزم شناخت علمی واژگان اساسی و مرتبط با موضوع است زیرا بدون شناخت واژگان ابهاماتی در ارائه مطالب پیش می‌آید که در راستای رفع همین ابهامات و به رسم مرسوم واژه‌هایی که به نوعی مربوط به اراضی ملی، نحوه مالکیت آنها، نحوه استفاده و بهره‌برداری از آنها و... می‌شود مورد شناسایی قرار می‌گیرد تا بر اساس شناخت کافی از واژه‌های مذکور چهارچوب و شاکله تحقیق بطور واضح و مبرهن ارائه گردد. بر همین اساس واژه‌هایی که تشکیل دهنده مصادیق اراضی ملی و کشاورزی هستند به اجمال مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مبحث اول: مفاهیم لغوی

گفتار اول: مفهوم لغوی انواع مختلف اراضی

بند اول: مفهوم اراضی

ارض در مفهوم خورده شدن کهنه و تحول نهفته است.^۱ اراضی جمع کلمه ارض و به معنای زمین و خشکی می‌باشد^۲ که کلمه‌ای عربی بوده و در فرهنگ لغات فارسی نیز به همین معنا مورد استفاده قرار گرفته است.^۳ در فقه و حقوق ایران این کلمه مصادیق و انواع مختلفی داشته و حسب موضوع بحث استفاده‌های متفاوتی دارد. البته مفهوم لغوی همه آنها یکسان بوده و صرفاً مصادیق آن با توجه به استفاده‌ای که دارد متفاوت می‌باشد که برخی از مصادیق مهم آن

^۱ - علی صفایی حایری، تطهیر باجاری، قرآن تفسیر سورة بقره، ج ۲ (قم، انتشارات لیل‌القدر ۱۳۸۱) ص ۶۵

^۲ - احمد سیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین (ترجمه المنجد) ج ۲ (تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸) ج ۱، ص ۲۶.

^۳ - حسن عمید، فرهنگ عمید، چ سوم (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۴) ج ۱، ص ۱۲۷؛ محمد معین، فرهنگ فارسی

معین (دوره ۶ جلدی) ج ۸ (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱) ج ۱.

که موضوع بحث این پایان‌نامه نیز می‌باشد از جهت شناخت مفهوم لغوی آنها در ذیل مورد اشاره قرار می‌گیرد.

بند دوم: انواع اراضی

۱- اراضی ملی: زمین‌هایی که منسوب به ملت یا مربوط به ملت می‌باشد.^۱ در ایران ((ملی)) را به معانی مختلف و گاه متضاد به کار می‌برند:

الف) در موارد محدود به همان معنی national اروپایی (یعنی دولتی) استعمال می‌کنند [مثل] صنعت ملی نفت.

ب) به معنی آنچه که تعلق به یک یا چند فرد از افراد یک ملت دارد نه به همه ملت [مثل] مدرسه ملی^۲

۲- اراضی کشاورزی: کشاورز در لغت به معنای زارع، دهقان، برزگر و کشاورز آمده و کشاورزی هم از همان ریشه به معنای کشتکاری، زراعت و فلاحت می‌باشد. البته کشاورز به محل زراعت نیز گفته می‌شود. در فرهنگ لغت معین هم به معنای زراعت و فلاحت آمده است. از این رو اراضی کشاورزی به زمین‌هایی گفته می‌شود که برای امر زراعت و فلاحت در نظر گرفته می‌شود.^۳ که معمولاً شامل اراضی ذیل می‌شود:

۱-۲- باغات: جمع باغ و به معنای بوستان و زمینی که دور آن را دیوار کرده و انواع درختان در آن کاشته باشند. همچنین به معنای روزگار، گیتی و جهان نیز آمده است.^۴

۲-۲- مزارع: جمع مزرعه و به معنای کشتزار و جای کشت و زرع می‌باشد.^۵

۳-۲- قلمستان: زمینی که در آن قلمه درختان (مانند بید، تبریزی و غیره) را کارند تا از چوب آنها بعداً استفاده کنند.^۶

۳- اراضی بایر: به معنای زمینی که در آن زراعت نکنند، ویران، خراب، و فاسد می‌باشد.^۷

۱- حسن عمید، همان، ص ۲۳۰۸

۲- محمد معین، همان، ج ۴، ص ۴۳۵۵

۳- محمد معین، همان ص ۲۹۷۹

۴- علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه باغات.

۵- محمد معین، پیشین، ص ۴۰۶۲

۶- محمد معین، همان، ص ۴۰۸۴

۷- حسن عمید، پیشین، ص ۳۳۰

۴- اراضی دایره: زمین‌های آباد، معمور و برقرار بوده و در معنای رایج، متداول و معمول هم استفاده شده است.^۱

۵- اراضی خالصه: خالصه مؤنث خالص و به معنای بی آرایش، خاصه، صفت یا خصلت خاص یا چیز ویژه و اراضی خالصه ملکی را گویند که متعلق به دولت یا خاندان سلطنتی باشد.^۲

۶- اراضی مستحدثه: زمین‌هایی که تازه بوجود آمده باشند- مستحدثه مؤنث مستحدث به معنای تازه بوجود آمده، نو پیدا کرده شده و جدید و نو می‌باشد.^۳

۷- اراضی مرتع: زمین‌هایی که برای امر چرای حیوانات اختصاص داده می‌شود و در لغت به معنای چراگاه و سبزه‌زار می‌باشد.^۴

۸- اراضی جنگلی: جنگل زمین پهناوری است که از درختان انبوه و بی شمار پوشیده شده و دارای نهرها و جویبارها باشد. جنگل در جاهایی بوجود می‌آید که زمین مستعد باشد و حرارت و رطوبت هم به قدر کفایت وجود داشته باشد. جنگل در اعتدال هوا و ازدیاد باران و جلوگیری از بادهای شدید و محافظت از نسل حیوانات جنگلی مؤثر است. در ایران حدود ۲۰ میلیون هکتار جنگل وجود دارد که قریب ۴ میلیون هکتار آن در شمال ایران است.

در مورد دیگری جنگل چنین تعریف شده است: زمین وسیعی که از درختان انبوه و بسیار پوشیده باشد. در جنگل معمولاً درختان کوچک، بزرگ و تنومند بطور نامنظم و همچنین علفهای خودرو فراوانند (جنگل مصنوعی: جنگلی که درختانش را اشخاص به منظور خاصی کاشته باشند).^۵

۹- اراضی بیشه‌ای: زمین‌هایی که بصورت نیزار و نیستان باشد همچنین به معنای جنگل کوچک هم آمده است.^۶

۱- علی اکبر دهخدا، پیشین، ذیل واژه اراضی دایره

۲- حسن عمید، پیشین، ص ۹۸۰

۳- محمد معین، پیشین، ص ۴۰۸۴

۴- حسن عمید، پیشین، ص ۲۲۱۳

۵- محمد معین، پیشین، ص ۱۲۴۶

۶- علی اکبر دهخدا، پیشین.

گفتار دوم: انفال

بند اول: مفهوم لغوی انفال

انفال جمع نفل یا نَفْل به معنی بخشش، بهره و غنیمت می‌باشد.^۱ و اصطلاحاً شامل هر نوع عمل خوب و نیکی که با طوع و رغبت و بطور مستحب انجام گیرد و مشمول اعمال واجب نیز می‌شود. انفال در این معنی

عبارت از عطایای الهی است که باید در راه خدا مصرف شود.^۲

علامه طباطبایی (ره) در تعریف انفال می‌فرماید: «انفال جمع نفل با فتحه است و به معنی زیادی و اضافه در چیزی است و به همین دلیل بر اعمال غیر واجب و مستحب نفل و نافله گویند. چرا که اعمال مستحب زائد بر واجبات است. از طرف دیگر انفال به فیئتی هم اطلاق می‌شود. یعنی اینکه اموالی که مالک خاصی از مردم نداشته باشد. مانند قتل و جبال و باطن دره‌ها و جائیکه ویران گردیده و مالک مشخصی ندارند و شهرها و روستاهایی که صاحبان آنها مهاجرت کرده‌اند و بلاصاحب هستند و ترک بلاوارث و غیر اینها از اموال اضافی که مالک شرعی نداشته باشد چرا که زائد بر اموالی است که میان مردم مالک دارد لذا انفال نامیده می‌شود. غنایم جنگی نیز انفال است چون هدف جنگ، پیروزی بر دشمنان است و شکست آنها و در کنار این هدف اصلی، غنایمی زائد بر هدف نیز به دست می‌آید که انفال نامیده شده و این نوع اموال، مال خدا و رسول او می‌باشد.»^۳

بند دوم: مفهوم حقوقی انفال

انفال در معنای حقوقی شامل همهٔ ثروت‌های عمومی است که تصمیم‌گیری راجع به آن در صلاحیت حکومت اسلامی بوده و افراد جامعه حق دخل و تصرف در مورد آنها را ندارند در کتاب ترمینولوژی حقوقی در ذیل واژه «انفال» چنین توضیح داده شده است: «اموالی است

^۱ - محمد معین، فرهنگ فارسی (تهران: انتشارات امیرکبیر، چ ۸، [بی‌تا]) ج ۱، ذیل واژه انفال.

^۲ - علی گل‌زاده غفوری، انفال یا ثروت‌های عمومی (تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۳) ص ۲۶.

^۳ - سید حسن طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن (قم: دارالکتب الاسلامیه، چ ۴، ۱۳۶۲)، ج ۹، ص ۷.

که به موجب قانون متعلق به شخص اول اسلام (پیغمبر یا امام) می‌باشد. این اموال عبارتند از: اراضی انفال جنگل‌های طبیعی و نیزارها و نظائر آنها اموال کسی که وارث قانونی ندارد اموال شخصی رؤساء ممالک خارجی که در جنگ با حکومت اسلامی مغلوب می‌شوند اشیاء مطلوب و بندگان خوب و زبیا که از غنیمت جنگ قبل از تقسیم آن خود پیغمبر (ص) یا امام (ع) جدا کند و آنها را «صفایا» می‌نامند غنیمت جنگی در جنگی که بدون دستور امام صورت گرفته باشد دریاها و اقیانوس‌ها و رودهای طبیعی که ملک اشخاص شناخته نشده است آنچه که از دریاها و رودها صید می‌شود مانند مروارید، ماهی و غیره^۱ صرفنظر از نقضی که در بیان مصادیق انفال در تعریف فوق وجود دارد به جهات ذیل بر تعریف مذکور خدشه وارد می‌باشد.

اولاً: اگر انفال مال شخص اول حکومت اسلامی (پیامبر و یا امام یا نائب امام) باشد نمی‌تواند در قالب قانون به مفهوم امروزی مطرح شود مگر اینکه قانون را به منزله دستور خدا و مفاد قرآن و فرمایش معصومین (ع) تعبیر نمائیم. ثانیاً: در تعریف فوق اشاره شده است که انفال متعلق به شخص اول اسلام است در حالیکه به نظر می‌رسد مالکیت انفال در اختیار رسول خدا و یا امام (ع) نباشد بلکه مال به واسطه منصبی که پیامبر یا امام دارا می‌باشند که همانا ولایت و رهبری امور مسلمین می‌باشد در اختیار پیامبر، امام یا نائب قرار داده شده است تا به مصالح مسلمین مورد استفاده قرار گیرد.

در هر حال بحث از انفال اساساً ریشه فقهی داشته و فقها در خصوص موضوع و مصادیق آن مباحث وسیعی را ارائه داده‌اند که همه آنها نیز مبتنی بر آیه قرآن و یا احادیث مختلف در خصوص انفال می‌باشد. همچنانکه اهمیت این موضوع به صراحت در اولین آیه سوره مبارکه انفال مورد اشاره قرار گرفته و حکم آن نیز تصریح شده است. آنجا که خداوند متعال می‌فرماید: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ فَاصلحوا ذات بَيْنِكُمْ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (ای رسول چون امت از تو حکم انفال را سؤال کنند جواب ده که انفال مخصوص خدا و رسول است در این صورت شما مؤمنان باید از خدا بترسید بلکه در رضایت و مسالمت و اتحاد بین خودتان بپردازید و خدا و رسول را اطاعت کنید اگر اهل ایمانید)^۲

^۱ - محمد جعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۳) ص ۹۵.

^۲ - انفال / ۱.

از این رو به نظرمی‌رسد از پرداختن به اختلافات ناشی از قرائت‌های مختلف از آیه مذکور و روایات مرتبط با آن به دلیل رعایت ایجاز خودداری می‌شود. هر چند در خصوص شأن نزول آیه مذکور روایات مختلفی وارد شده و اختلاف قرائت نیز وجود دارد اما آنچه که در این نوشته مورد تأکید است اهمیت انفال از بدو تشکیل حکومت اسلامی است که البته مصادیق و دامنه آن نیز به مرور زمان دچار تغییر و تحولات زیادی گشته که سعی می‌شود در گفتار بعدی با پرداختن به مصادیق انفال، شناخت کافی از این واژه که به نوعی یکی از محورهای اصلی تحقیق مزبور می‌باشد، حاصل شود.

بند سوم: مصادیق انفال

در منابع فقهی و کتبی که در ارتباط با انفال منتشر شده‌اند مستند به احادیث و روایت وارده از سوی ائمه مصادیق انفال به شرح ذیل مورد اشاره قرار گرفته‌است که در این گفتار بدون پرداختن به مطالب جزئی و تشریح و تعریف مصادیق مذکور صرفاً به اشاره انواع آن بسنده شده و در گفتارهای آتی به تناسب موضوع بررسی تحلیلی اهم مصادیق انفال خواهیم پرداخت.

۱- زمین‌هایی که اصلاً احیاء نشده و ملکیت احدی از انسانها بر آنها مستقر نگردیده و اکنون به دلیل نبودن آب اعم از قنات و نهر و باران یا به دلیل زیر آب بودن و حالت نیزار داشتن غیر قابل انتفاع است.

۲- زمین‌هایی که قبلاً توسط انسانها آباد شده ولی به هر دلیلی آن اقوام منقرض شده و هلاک گردیده یا از آنجا کوچ نموده‌اند و اکنون این زمین‌ها به خرابی کشیده شده و بلاصاحب شناخته می‌شود. این زمین‌ها هر چند با اجازه ولی امر احیاء شوند چون اعراض مالکین آنها بصورت قطعی نبوده و احتمال دارد مالکین نسبت به چنین زمین‌هایی تعلق خاطر داشته باشند جزء انفال محسوب نمی‌شوند.

۳- معادن اعم از آنهایی که در زیر زمین یا در زیر سنگها بوده و بصورت ظاهر یا باطن، در اراضی و دشتهای و کوهها وجود دارند البته در عمقی که عرفاً از اجزای زمین مملوک و تبع آن نباشد. که در چنین فرضی در ملکیت صاحب زمین خواهد بود.

۴- سیف‌البحر (زمین‌های ساحلی دریاها و دریاچه‌ها)

۵- قعر دریا، حیوانات بری، بحری، صدفها، مرجانها، آب اقیانوسها، دریاچه‌ها، خلیج‌ها، نهرها، عذیرها و هر آب بی صاحب.

۶- جنگل‌ها و بیشه‌ها

۷- فضا و هوای زیست و موجودات فضا از پرنندگان و غیر آنها